

BOBURIYLAR SULOLASI DAVRIDA SOLIQ TIZIMI

*Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti
Sharq sivilizatsiyasi va falsafa fakulteti 2-bosqich talabasi
Xolmirzayeva Mushtariybegim Ergash qizi
Ilmiy rahbar: katta o'qituvchi Xudoynazarov Isobek*

Annotatsiya: Ushbu maqolada tarix sahnasida o'ziga xos boy merosi bilan o'chmas iz qoldirgan Boburiylar sulolasining muhim islohotlaridan biri—soliq tizimi atroflicha tahlil qilingan. Mamlakatda mavjud bo'lgan soliq turlari, ularning miqdori, olinish tartibi, shuningdek, mamlakat podshohlarining bu soliqni joriy etishdan ko'zlagan maqsadlari yoritilgan. Maqolaning dolzarbligi shundaki, turli millat va elatlarga mansub bo'lgan hindlarni Boburiylar sulolasi vakillari 332 yil davomida oqilona davlat boshqaruvi va, albatta, soliq tizimi orqali birlikda yashashga da'vat eta olganligidir.

Kalit so'zlar: zamindorlar, jizya, zabt, reyasat, zakot, Akbarshoh, Abul-Fazl, Tarixi-Firishta, Todar Mal.

Annotation: This article provides a comprehensive description of one of the key reforms of the Mughal dynasty, which left an indelible mark on history with its unique and rich legacy—the tax system. It discusses the types of taxes that existed in the country, their amounts, the collection procedures, as well as the objectives of the rulers in implementing these taxes. The relevance of the article lies in the fact that, for 332 years, the representatives of the Mughal dynasty were able to invite people of various nationalities and ethnicities, particularly the Indians, to live in unity through their wise system of governance and, of course, the tax system they established.

Keywords: zamindars, jizya, zabt, reyasat, zakat, Akbar Shah, Abul-Fazl, Tarikh-i-Firishta, Todar Mal.

Аннотация: В данной статье подробно описана одна из важных реформ династии Бабуридов, которая оставила неизгладимый след в истории своим уникальным и богатым наследием, — налоговая система. Рассмотрены виды налогов, существовавшие в стране, их размеры, порядок взимания, а также цели правителей при введении этих налогов. Актуальность статьи заключается в том, что на протяжении 332 лет представители династии Бабуридов с помощью своей мудрой системы управления государством и, конечно, налоговой системы смогли пригласить людей различных национальностей и этнических групп, в частности индийцев, к жизни в единстве.

Ключевые слова: заминдары, джизья, забт, реясат, закят, Акбар Шах, Абу-ль-Фазл, Тарих-и-Фиришта, Тодар Мал.

Zahhiriddin Muhammad Bobur Shimoliy Hindistonda o'z saltanatini tuzgunga qadar bu hududlarda Shershoh tomonidan joriy etilgan soliq tizimi mavjud edi. Mazkur tizim haqidagi ma'lumotlar Boburning "Mubayyin" asarida bayon etilgan. Ushbu asarning 3-qismida aynan moliyaviy va soliq tizimlariga oid ma'lumotlar berilgan¹. XIII asrdan XVIII asrning o'rtalarigacha xiroj "mahsul", "mol", "mol-u jihat" atamaları bilan bir qatorda ishlatilgan. "Zakot haqidagi kitob"da zakot solig'i 4 turga bo'linganligi aytib o'tilgan. Xiroj hosil ko'p bo'lgan yillarda ikki marta olinganligi haqida ma'lumot berilgan. Bu tartibga ko'ra, agar yerdan ikki marotaba hosil olinsa, ikki marotaba soliq to'langan. Bobur ham xirojni ikkiga ajratgan. Kambag'al dehqonlar yer solig'idan tashqari mevali bog'lar uchun ham 1/10 qismda mahsulot solig'i to'lagan. Mabodo ular o'rmondan asal va meva yig'ib olsa, har ikkisi uchun ham ushr to'lashgan. Lalmikor, qamish o'sadigan, unchalik unumdor bo'lmagan yerlardan soliq olinmagan. Chorva mollari uchun ham o'ziga xos soliq belgilangan. Chorva (ot, tuya, echki, qo'y, sigir) bir yoshga kirgandan keyin, qo'ylar soni 40 taga yetganda chorvadorlardan soliq olinadigan bo'lgan. Qo'y va echkilar uchun o'lpon bir xil belgilangan. Shoxli mollar va sigirlar uchun ham soliqlar 40 bosh uchun 1 bosh shaklida olingan. Bu tizim 121 bosh bo'lganda 2 bosh, 201 bosh bo'lsa 3 bosh qo'y soliq sifatida to'lanishiga asoslangan. "Ayin-i Akbari" asarida Abul-Fazl Boburiylar sulolasi davrida amalga oshirilgan soliq tizimini batafsil tasvirlab beradi, ayniqsa, Akbarshoh davridagi islohotlarga katta e'tibor qaratiladi.

Todar Malning yer solig'i islohoti: Boburiylar davrida yer solig'i tizimi juda muhim bo'lgan. Akbarshohning moliyaviy maslahatchisi Todar Mal tomonidan amalga oshirilgan yer solig'i islohoti eng yirik islohotlardan biri hisoblanadi. Ushbu islohot asosida yer solig'lari yerning hosildorligiga va ishlab chiqarish hajmiga qarab belgilangan. Yerni tasniflash va o'lchash tizimi joriy qilingan bo'lib, yerlarning hosildorligi bo'yicha ma'lumotlar yig'ilgan. Ushbu ma'lumotlarga asoslanib soliq stavkalari belgilangan. Yerning mahsuldorligi bo'yicha soliq stavkalari: Yerlarning hosildorligiga qarab uch toifaga bo'lingan: eng yaxshi yer, o'rtacha yer va yomon yer. Har bir toifa uchun har xil soliq stavkalari belgilangan. Bu tizim soliqning adolatli bo'lishini ta'minlashga xizmat qilgan. Mahsulot solig'i: Qishloq xo'jalik mahsulotlari, xususan, bug'doy, sholi va paxtadan olinadigan soliqlar ham mavjud bo'lgan. Har bir hududda ekilgan asosiy mahsulotga qarab soliq yig'ilgan. Mahsulotdan olinadigan soliq natural holatda yoki pul shaklida to'lash imkoniyati ham bo'lgan. Boburiylar davlatida yer egalari, ya'ni zamindarlar, o'z hududlaridagi yerlarning hosildorligi va soliq yig'imiga mas'ul bo'lgan. Ular soliqni yig'ish va hukumatga topshirish uchun vositachi sifatida xizmat qilgan. Zamindarlar o'z yeridan foydalangan holda davlat uchun belgilangan miqdorda soliq yig'gan. Daromad soliqlari va kasb-hunar solig'i:

¹ "Mubayyin" Zahiriddin Muhammad Bobur, "O'zbekiston": 2006, www.elibrary.uz, www.amazon.com, b-138-149

Ayrim kasb-hunarlar va savdo-sotiqdan ham soliq olingan. Masalan, zargarlar, duradgorlar kabi hunarmandlar davlatga o'z daromadlaridan soliq to'lashgan. Yer solig'i (Zabt yoki Reyasat tizimi): Akbarshoh davrida eng muhim soliq shakli yer solig'i bo'lgan. Abu-l-Fazl bu soliq tizimini "Zabt" deb ataydi, ba'zan uni "Reyasat" deb ham yuritishgan. Ushbu tizimda yerlar sinflarga ajratilgan va hosildorligiga qarab soliq olinardi. Todar Malning islohoti: Akbar davrida amalga oshirilgan muhim islohotlardan biri moliyaviy maslahatchi Todar Mal tomonidan olib borilgan islohotdir. Yerlar hosildorlik asosida o'lchab chiqilgan va uch toifaga ajratilgan: eng unumdor yerlar, o'rtacha unumdor va kam hosilli yerlar. Har bir toifa uchun aniq soliq stavkalar belgilangan². Bu, ayniqsa, yerga asoslangan iqtisodiy tizimni adolatli va samarali qilishga yordam bergan. Zahiriddin Muhammad Bobur Shimoliy Hindistonda o'z saltanatini tuzgunga qadar bu hududlarda Shersoh tomonidan joriy etilgan soliq tizimi mavjud edi. Mazkur tizim haqidagi ma'lumotlar Boburning "Mubayyin" asarida bayon etilgan. Ushbu asarning 3-qismida aynan moliyaviy va soliq tizimlariga oid ma'lumotlar berilgan. XIII asrdan XVIII asrning o'rtalarigacha xiroj mahsul, mol, mol-u jihat atamaları bilan birgalikda ishlatilgan. "Zakot haqidagi kitob" da zakot solig'i to'rt turga bo'linganligi aytilgan³. Xiroj hosil mo'l bo'lgan yillarda ikki marta olingani haqida bayon etilgan. Bu tartibga ko'ra, agar yerdan ikki marotaba hosil olingan bo'lsa, ikki marta soliq to'langan. Bobur ham xirojni ikkiga bo'lgan. Kambag'al dehqonlar yer solig'idan tashqari mevali bog'lar uchun ham hosilning 1/10 qismi miqdorida mahsulot solig'i to'lagan. Agar ular o'rmondan asal yoki meva yig'ib olsa, har ikkisi uchun ushr bergan. Lalmikor, qamish o'sadigan, unumdorligi past bo'lgan yerlardan soliq olinmagan. Chorva mollari uchun ham o'ziga xos soliq tizimi belgilangan. Chorva (ot, tuya, echki, qo'y, sigir) bir yoshga kirgandan keyin, qo'ylar soni 40 taga yetganda chorvadorlardan soliq olingan. Qo'y va echkilar uchun o'lpon bir xil bo'lgan. Shoxli mollar va sigirlar uchun soliqlar quyidagicha belgilangan: 40 bosh uchun 1 bosh soliq sifatida olingan, 121 bosh bo'lganda 2 bosh, 201 boshga yetganda 3 bosh qo'y soliq sifatida topshirilgan.

"Ayin-i Akbari" asarida Abul-Fazl Boburiylar sulolasi davrida amalga oshirilgan soliq tizimini batafsil tasvirlab beradi, ayniqsa, Akbarshoh davridagi islohotlarga katta e'tibor qaratiladi. Todar Malning yer solig'i islohoti Boburiylar davrida yer solig'i tizimi juda muhim bo'lgan. Akbarshohning moliyaviy maslahatchisi Todar Mal tomonidan amalga oshirilgan yer solig'i islohoti eng yirik islohotlardan biri hisoblanadi. Ushbu islohot asosida yer solig'lari yerning hosildorligiga va ishlab chiqarish hajmiga qarab belgilangan. Yerlarni tasniflash va o'lchash tizimi joriy qilingan bo'lib, yerlarning hosildorligi bo'yicha ma'lumotlar yig'ilgan. Ushbu

² William Irvine; The Mughal Empire; Oxford University Press;1907 archive.org,books.google.com,

³ Василий Владимирович Бартольд, "Индия эпохи Бабуридов", 1959 <https://www.litres.ru/>.

ma'lumotlarga asoslanib soliq stavkalari belgilangan. Yerning mahsuldorligi bo'yicha soliq stavkalari: Yerning hosildorligiga qarab uch toifaga bo'lingan: 1. Eng yaxshi yer. 2. O'rtacha hosildor yer. 3. Kam hosilli yer. Har bir toifa uchun har xil soliq stavkalari belgilangan. Bu tizim soliqlarning adolatli bo'lishini ta'minlashga xizmat qilgan. Qishloq xo'jalik mahsulotlari, xususan, bug'doy, sholi va paxtadan olinadigan soliqlar ham mavjud bo'lgan. Har bir hududda ekilgan asosiy mahsulotga qarab, soliq yig'ilgan⁴. Mahsulotdan olinadigan soliq: Natural holatda: Ba'zi hollarda mahsulotning o'zidan soliq olinishi mumkin bo'lgan. Pul shaklida: Odatda, mahsulotning qiymati hisobga olinib, pul shaklida to'lanishi ma'qul ko'rilgan. Boburiylar davlatida yer egalari zamindarlar deb atalgan. Ular o'z hududlaridagi yerning hosildorligi va soliq yig'imiga mas'ul bo'lgan. Zamindarlar soliq yig'ish va hukumatga topshirish uchun vositachi sifatida xizmat qilgan. Ba'zi yerlarda yer davlatga tegishli bo'lsa-da, u fermerlar yoki zamindarlar tomonidan ijaraga olinib ishlatilgan. Bunday hollarda ijaradorlar davlatga soliq to'lash majburiyatiga ega bo'lgan. Soliq tizimi faqat qishloq joylarda emas, shahar hududlarida ham amal qilgan. Jumladan: Savdo va kasb-hunar soliqlari: Zargarlar, to'qimachilar, duradgorlar va boshqa hunarmandlar davlatga soliq to'lashgan. Bozor soliqlari: Shahar bozorlarida sotilgan mahsulotlar va xizmatlardan soliq olinishi mumkin bo'lgan. Soliq imtiyozlari. Boburiylar davrida ayrim guruhlar yoki shaxslar davlatga soliq to'lashdan ozod qilingan. Masalan: Masjidlar, madrasalar va muqaddas joylar soliqlardan ozod etilgan. Hurmatga sazovor shaxslar yoki davlat xizmatlarida yuqori lavozimlarni egallagan kishilar ayrim soliqlardan ozod qilingan. Soliqlar davlatning asosiy daromad manbai bo'lgan. Soliq yig'imi orqali davlat byudjeti shakllantirilgan. Turli ijtimoiy loyihalar moliyalashtirilgan. Akbar davridagi islohotlar davlat byudjetining barqaror bo'lishini ta'minlagan va soliqlarni yig'ish jarayonini samarali qilgan. "Tarix-i Firishtah" asarida yerning so'nggi bir necha yildagi o'rtacha hosildorligi asosida soliq miqdori belgilanganini yozadi. Soliqlar pul yoki mahsulot sifatida to'langan. Zamindarlar esa soliqlarni yig'ishda davlat va dehqonlar o'rtasidagi vositachi bo'lgan. Bobur soliq tizimi haqida Boburnoma asarida bir necha muhim ma'lumotlarni keltirgan. Bu tizimning asosiy xususiyatlari quyidagicha edi: Jizya va zakot alohida ahamiyat kasb etgan. Yer soliqlari (xiroj) dehqonlarning hosil olish imkoniyatiga qarab belgilangan. Matningizda ba'zi grammatik va uslubiy xatolar mavjud. Mana, to'g'irlangan va yaxshilangan versiyasi: Boburiylar sulolasi zamindorlar orqali yerlarni nazorat qilib, Todar Malning islohotlari yordamida soliq yig'ish tizimini takomillashtirdi. Zabt tizimi doirasida soliq yig'uvchilar (mukaddamlar) hosilni baholash va soliqlarni to'plashda aniq ko'rsatmalarga ega bo'lishdi. Bu tizim davlatning moliyaviy barqarorligini oshirishga yordam berdi. Soliq yig'ish jarayonida hosil baholanishi va bu baholashga

⁴ Sir Jadunath Sarkar, Mughal Administration; 1952: Oxford University Press;

asoslangan holda soliq miqdori belgilanishi kerak edi. Bu, o'z navbatida, dehqonlarning ko'proq ishlab chiqarishi va davlatga yetkazib berishiga yordam berdi⁵. Jizya: Musulmon bo'lmagan aholi uchun joriy etilgan jizya solig'i aholi ijtimoiy-iqtisodiy holatiga qarab to'plangan. Bu soliq davlatning moliyaviy manbalaridan biri bo'lib, u davlatning harbiy va ijtimoiy xarajatlarini qoplashda qo'llanilgan. Jizya miqdori ko'pincha oila boshiga belgilanadi va bu soliqtan ozod bo'lish imkoniyatlari mavjud edi, masalan, agar shaxs boshqa bir xizmatda ishlasa. Moliya va Soliq Boshqaruvi: Boburiylar sulolasi davrida soliq yig'ish jarayoni ko'plab o'zgarishlarga uchradi. Har bir hududda o'ziga xos soliqlar belgilangan bo'lib, bu soliqlar turli regional va iqtisodiy sharoitlarga mos ravishda o'zgartirilgan. Soliq Muassasalari: Soliq yig'ish va nazorat qilish jarayonlari uchun maxsus muassasalar tuzilgan. Ular dehqonlardan yig'ilgan soliqlarni nazorat qilish va markaziy hukumatga yetkazish vazifasini bajargan. Bu esa o'z navbatida soliqlarning o'z vaqtida yig'ilishini ta'minlagan. Soliqlarning ijtimoiy strukturaga ta'siri: Soliq tizimi Boburiylar davrida ijtimoiy strukturani mustahkamlashga yordam bergan. Zamindorlar va dehqonlar o'rtasidagi munosabatlar soliq to'lash va yig'ish jarayonida shakllangan, bu esa ijtimoiy barqarorlikni saqlab qolishga xizmat qilgan. Soliq tizimining samaradorligi sarkar soliq tizimining samaradorligini e'tirof etadi. Bu tizim Boburiylar hukumatining iqtisodiy va harbiy qudratini oshirishga yordam bergan. Soliqlar davlat moliyasini ta'minlab, armiyani qo'llab-quvvatlash va infrastrukturani rivojlantirishga xizmat qilgan. Qishloq va shaharlarda joriy qilingan turli soliq turlari: Boburiylar davrida qishloq xo'jaligidagi soliq tizimi ko'proq mahsulotlar asosida tashkil etilgan. Qishloq xo'jaligi mahsulotlari uchun belgilangan soliq miqdori qo'llanilgan. Shaharlar uchun esa turli savdo va xizmat soliqlari mavjud bo'lgan. Soliq tizimi zamindorlar orqali boshqarilgan. Zamindorlar dehqonlardan mahsulotlar asosida soliq to'plagan va ushbu soliqni davlatga topshirgan. Kengaytirilgan soliq bazasi: Boburiylar sulolasi davrida soliq tizimi joriy qilingan kengaytirilgan bazaga asoslangan, bu esa savdo va san'at orqali davlat xarajatlarini qoplashi uchun talab etilgan.

Xulosa: Birinchidan, Boburiylar sulolasi davrida soliq tizimi nafaqat iqtisodiy barqarorlikni ta'minlashda, balki ijtimoiy tartibni saqlashda ham muhim rol o'ynagan. Bugungi kunda, ushbu tarixiy tajribalar asosida zamonaviy iqtisodiy tizimlarni yanada samarali va adolatli qilish uchun foydalanish mumkin. Ikkinchidan, Boburiylar davridagi soliq tizimi bugungi kunda nafaqat tarixiy qiziqish uyg'otadi, balki zamonaviy iqtisodiy masalalar uchun ham dolzarb saboqlarni o'z ichiga oladi. Uchinchidan, soliq tizimi markaziy davlat boshqaruvini ta'minlash, iqtisodiy barqarorlikni saqlash va harbiy xarajatlarni qoplash uchun muhim rol o'ynagan. To'rtinchidan, Boburiylar sulolasi davrida chorvadorlarga belgilangan soliqlar

⁵ Sir Jadunath Sarkar, Mughal Administration; 1952: Oxford University Press;
<https://books.google.com/archive.org> <https://www.amazon.com>

mo'tadil va asosiy iqtisodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlaydigan darajada edi. Bu tizim chorvadorlarni rag'batlantirib, chorva mollarining sonini oshirishga va sifatini yaxshilashga yordam berdi. Natijada, davlatga xaridlar va mahsulotlar orqali foyda keltirdi. Beshinchidan, Tadar Malning zabt tizimi asosida iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, davlatning moliya manbalarini kengaytirish va dehqonlarni qo'llab-quvvatlash imkoni paydo bo'ldi. Bu orqali iqtisodiy rivojlanish va davlatning kuchli ijtimoiy tuzilishini ta'minlashga erishildi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. "Mubayyin" Zahiriddin Muhammad Bobur, "O'zbekiston" : 2006, www.elibrary.uz , www.amazon.com, b-138-149
2. <https://zarnews.uz/uz>
3. William Irvine; The Mughal Empire; Oxford University Press;1907
[archive.org,books.google.com](http://archive.org/books/google.com),
4. Sir Jadunath Sarkar, Mughal Adminstration; 1952: Oxford University Press;
<https://books.google.com/archive.org> <https://www.amazon.com>
5. Василий Владимирович Бартольд, "Индия эпохи Бабуридов" ,1959
<https://www.litres.ru/>.